

UOT – 811.512.162

CAHİD KAZIMOV*

AZƏRBAYCANIN DİL MƏNZƏRƏSİ VƏ DİL SİTUASIYASI:
REALLIQLAR, ƏNƏNƏLƏR

XÜLASƏ

Mühüm anlaşıma vasitəsi olan dil həm də sosiallaşma komponentidir və onun alətidir. Bu o deməkdir ki, dil sositədən ayrılmazdır. Sosiallaşma prosesi də birbaşa dilin müxtəlif situasiyalarında qabarıq görünür. Həqiqətən də, dil situasiyasının dinamikası sosiologiya və psixologiyanın qarışıq anlayışıdır. Bir tərəfdən də dilin sosial varlıq forması olması, cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə nüfuz etmə imkanları rezonans doğuran hadisələrdəndir. Məqalədə müasir Azərbaycan Respublikasının bugünkü dil mənzərəsi və dil situasiyası reallıqlar və ənənələrə uyğun kompleks şəkildə təsvir olunur. Müəyyən olunur ki, hazırda cəmiyyətlə dil arasında olan qarşılıqlı əlaqələr yeni mərhələyə qədəm qoymuş, dilin işlək sahələri artmış, yenilənmiş, daha genişlənmiş, dilimizin istifadə dairəsi aktivləşmişdir. Əsas qənaət budur ki, müasir Azərbaycan dili yeni sosial mühitdə formalaşdığı və istifadə olunduğu üçün onun əhəmiyyəti daha da artmış, insanların diqqəti çox mühüm sahələrlə yanaşı, dilə də yönəlmişdir.

Bu gün Azərbaycan dili funksionallaşaraq milli varlığı müəyyənləşdirən faktora çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin ölkənin siyasi, sosial, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində istifadəsinin, işlənməsinin, qorunması və inkişafının təmin edicisi, qoruyucu kimi çıxış edir.

Ölkəmidə müasir dil situasiyasının, dil mənzərəsinin durumu göstərir ki, bu dil qəsmi olaraq dövlət mərasimlərinə, tədbirlərdə, təhsil sahəsində, telefiziyaya və radio, sosial şəbəkə yayımlarında, digər xidmət sahələrində, reklamlarda və s. müəyyənləşdirilmiş nitq normalarına müvafiq inkişaf prosesi keçirir.

Açar sözlər: dil mənzərəsi, dil situasiyası, sosiolinqvistika, dil siyasəti, ekzoqlos və endoqlos dil siyasəti, funksionallıq.

Giriş. Müasir sosiolinqvistika elminin baza anlayışını dil siyasəti və dil situasiyası təşkil edir. Dünyanın dil mənzərəsini formalaşdıran dil siyasəti və dil situasiyası dilin bütövlükdə götürülmüş tam konseptual məzmunundan ibarətdir.

Dil siyasəti - sosial nizam salmanın bir növüdür, çoxaspektli, çoxəlamətli bir hadisədir, hər bir dövlətdə bu siyasət növünün spesifik parametrləri mövjudur və variantlaşma şəklində özünü göstərir, milli siyasətlə üzvi surətdə əlaqədədir. Nizamlanmanın optimal variantı dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin effektiv dil siyasətini həyata keçirir.

Bu məqalədə dil siyasətindən yox, dil situasiyasının spesifikasiyasını Azərbaycan mühitində müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

Eyni mühitdə müxtəlif sistemli dillərdən istifadə (kəmiyyət etibarilə) bir sistem olaraq funksionallaşır. Hibritləşmə, kodifikasiya hadisələri yaranır. Manipulyasiya fenomenini meydana çıxır. Çoxsəviyyəli variantlıq əmələ gəlir. Sonda qloballaşma hadisəsi ilə situasiya reallaşır. İngilis dilinin təsiri Azərbaycan Respubli-

kasının dil situasiyasına öz təsirini göstərir, necə ki, sovet dönəmində rus dili bu təsirlərdən yan keçməmişdir. Yeni etnosiyasi şəraitin formalaşması yeni dil situasiyasını doğurmuşdur. Belə ki, dil situasiyası Azərbaycanda əvvəlki dövrlərdə ana dili və rus dilinin birləşməsi (ikidillilik) şəraiti ilə müəyyən olunmuşdur.

Bugün dünyanın dil mənzərəsi və dil xəritəsi konseptuallaşma və kateqoriyallaşma istiqamətində ümumi tipoloji prinsiplər vasitəsilə öz təsvirini tapır. Ayrı-ayrı dillərin təlimi, tədrisi və araşdırılması qlobal dil siyasətinə uyğun olaraq yenidən qurulur. Bu cür bir siyasi geişin formalaşması və müəyyən edilməsində əsas etibailə Avropa dillərinin dövlət-dil ənənəsinə və müasir ingilis dilinin dünyadakı yayılma miqyasına söykənilir. Dilin işlənmə, istifadə olunma modelləri köhnəldiyi üçün Hind-Avropa dilləri kontekstində sosioloji və sosiolinqvistik problemlərə yanaşılır, linqvistik və siyasi xarakterli meyarlar müəyyənləşir. Həmin yeni modelləşdirmə ilk olaraq dil yaddaşında yerləşmiş eyni məkandakı dillərin üsniyyət əsnasında və yaxud konkret nitq ortamlarında seçilə bilməsi ilə meydana gəlir.

“Dil situasiyası” anlayışı: Sosioloji dilçiliyin başlıca tədqiqat obyektini olan dil situasiyası

* Azərbaycan Respublikası Diaspora Təşkilatı sektor müdiri, cahid@ismayiloglu.com

nəinki dil sistemində funksional cəhətdən ayrılmış (bölüşdürülmüş, paylaşdırılmış) dillərin sosial cəmi, toplusu kimi çıxış edir, həmçinin də istifadə ərəfəsində aktiv dilin altsistem və onların iyerarxiyasını da nəzərə alır.

«Dil situasiyası» anlayışının terminoloji anlamı sosiolinqvistik planda xarici ölkə dilçilərindən Ç.Ferqyuson, V.A.Avrörin, A.D.Şveytser, Y.D.Deşeriev, L.B.Nikolski, V.Y.Mixalçenko, N.B.Meçovskaya və b. tərəfindən tədqiq edilmişdir. Həmin dilçilərin fikirlərinin üst-üstə düşdüyü məqamlar daha çoxdur.

Qeyd olunduğu kimi, dil situasiyası sosiolinqvistikanın başlıca kateqoriyalarındandır. Bu sahədə mühüm tədqiqatların müəllifi olan V.A.Avrörin dil situasiyası anlayışı adı altında «*dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin konkret tipi və müxtəlif formalarını, həmçinin də hər xalqın sosial və mədəni həyatının tarixi inkişaf mərhələlərini nəzərdə tutur*» (Avrörin V.A. , 1975: 2)

Dil situasiyası komponentlərinə görə 3 yerə ayrılır: 1) Dilin funksionallaşmasının sosial şərtləri; 2) dilin işlənmə mühiti və sferaları; 3) dilin varlıq (mövcudluq) formaları.

Bu komponentlər əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin altsistemi funksionallaşır.

Bir terminoloji vahid kimi dil situasiyası sosiolinqvistika elminə məxsus xüsusiyyətləri əxz edir, ələlxusus da birdillilik münasibətinin çoxdillilik sosioma münasibətinə görə səciyyələndir. Situasiya birdilli solum dairəsində dilin bütün varlıq formalarının funksionallaşaraq vacib olan sahələrdə işləkliyini təmin edir və o mühitdə dildən istifadə edən cəmiyyət üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsini, həmçinin də xalqın həyat və ünsiyyət şəratini müəyyənləşdirir.

Situasiya gedişində dilin vəziyyəti yoxlanılır. «*Dilin vəziyyəti*» (Baəndina S.C. 2014, № 9) ən bəsit, ən sadə və müxtəlif dil situasiyaları haqqında (birdillilik) məlumatdan ibarətdir. Hər hansı bir ölkədə (ərazi-siyasi regionda) tək-cə bir dil yox, böyük sayda dillər ikidillilik (blinqvizm) yaxud çoxdillilik (polilingvizm) kimi müşahidə olunmaqdadır. Dünyada sosiolinqvistik məkanda ikidillilik və çoxdillilik faktları çoxdur. Bu sahənin tanınmış dilçisi L.V.Nikolski yazır: «*Biz dil situasiyasını dillərin məcmusu adlandırmağın tərəfdarıyıq, dilaltı və funksional üslublar cəmiyyət üzvləri və etnik ümumiliyi inzibati-ərazi faktorunu nəzərə almaq baxım-*

dan birləşdirir, ona xidmət edir» (Nikolçskiy, 1976: 79-80)

Ç.Ferqyusonun fikrinə görə, «*dil situasiyası*» termini (*language situation*) dildən istifadənin ümumi konfigurasiyasıdır və indiki zamanda həmin yerdə, həmin arealda məlumatları ötürür, bir çox xalqlar və millətlər həmin dildən uğurla istifadə edir, bir çox insanlar həmin dillərin hamısında danışa bilir, dillər çarpazlaşır və dillərarası rəqabətlər və münasibətlər formalaşır, kollektiv üzvlərinin istək və arzularını həyata keçirir» (Ferqöson, 1989: 122-127)

Bir dildə danışan solumun dil situasiyası «*dilin varlıq formalarının funksional bölüşməsi sistemi*» kimi çıxış edir, bu zaman «*dilin kommunikasiyasında kontinuumlar uyğunlaşır, çox dildə danışanlar - analoji bir sistem olaraq, hərəda dilin funksionallaşan varlıq formaları varsa, birlikdə işlənsə, bu zaman millətlərarası «ranqi» vasitələr funksionallaşır, regional, cəmiyyətin yeri, xalq kütlələrinin geniş yaxud dil elitlərinin vəziyyətini təsdiq edir*» (Avrörin, 1975:120)

A.D.Şveyeranın konsepsiyasına görə, «dil situasiyası» terminoloji birləşməsi dil yaradıcılığı məcmusunu (toplusunu) təyin edir, cəmiyyət kontinuumuna xidmət edir, etnik ümumiliyi müəyyənləşdirir yaxud inzibati-ərazini birləşdirir (Şveüer, 1978: 34) Bu o deməkdir ki, bir ərazidə, regionda neçə dil işlədilir? Neçə dildən burada yaşayan insanlar istifadə edir? Bu çoxdillilik həmin ərazidə nə yaradır? və s.

Beləliklə, dil situasiyası anlayışı hər hansı bir regionda dilin toplusunu, cəmini təşkil edərək bir yerə yığır, demək mümkünsə, «dillər bir-birinə qarışır», «interferensia hadisəsi baş alıb gedir», «hərc-mərcik» yaranır. Bu zaman belə bir söyləm meydana gəlir. Bu söyləm bizim fikrimizcədir: «*Mövcud regionda, inzibati-ərazi sahəsində dil situasiyasının düzgün təşkil edilməsi*». Düzgün təşkil olunan dil situasiyası əhali və onların dilləri arasındakı münasibətləri, hansı dilin hegemon gücünü, rolunu, eləcə də ünsiyyət kontinuum əlaqələrin bir-biri ilə «davranış»ını gerçəkləşdirir.

«*Dil situasiyası - bu mürəkkəb və çoxjəhətli, fəvqəladə, müstəsna hadisədir, dövlətin dil siyasətinin ayrılması mümkün olmayan bir hissidir. O, dəyişməyə meyillidir, onun gücü lingvistik və ekstralingvistik faktorların mürəkkəb qarşılıqlı təsirlərindən ibarətdir. Dil situasiyası*

probleminin öyrənilməsi nəinki sosiolinqvistika sferasında, eləcə də bütün dilçilik elmində gərəklidir. Dil situasiyası dilin istifadəsinin müəssir vəziyyətini, ələlxüsus da retrospektik durumu tədqiq etməyi lazım bilir. Bu linqvistik problemin praktik dəyəri ondan ibarətdir ki, dilin inkişaf ənənələrini üzə çıxarır, onun səbəb və amillərini müəyyənləşdirir, dil situasiyasına olan təsirləri, dövlətin dil siyasətinin perspektivlərini və digər məsələlərə qiymət verir» (Bekkeeva A.R., 2014, № 2: 31-40)

Dil situasiyasının xüsusiyyətləri: Bəllidir ki, eyni regionda mövcud olan dillər cəmiyyətin bütün sferalarında işlənir və dildən istifadə edənlərə xidmət göstərir. Sözügedən ölkədə yaxud ayrıca regionda bir funksional dil tipi (dövlət dili) yerləşir və digər sistemli dillər də o dairədə qismən də olsa, fəaliyyətini davam etdir, həmin dillər arasında münasibət, bərabər hüquqluluq əsasında reallaşır. Bir funksional tipə aid olan dillər təkcə ünsiyyəti yox, yazı mədəniyyətini də təmin edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan və rus dillərinin hansı ölçüdə kommunikativ funksiyaları keçmişdə və indiki vaxtda yerinə yetirdiyi fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Dillər, həmçinin kommunikasiya kontinuumunu üzvləndirir, düzgün olmayan qeyri-bərabər hissələrə ayırır, öz iyerarxiyası arasında münasibətlər qurur, onlar müxtəlif tip funksiyalara aid olur. Variantlar meydana çıxır, ikinci variant dil kimi xarakterizə olunur, cəmiyyətin üzvlərinə xidmət göstərir, dilin altsistemi dillərdən birini solumların istifadəsinə buraxır.

Dil situasiyasının digər xüsusiyyətlərindən biri sərhədlənməsidir. Bu sərhədlənmənin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Araşdırmalar göstərir ki, dil situasiyasının sərhədinin dürüst müəyyən edilməsi üçün bəzi amillər və parametrlər vardır. Dil situasiyasının təsviri zamanı hesaba və nəzərə alınmış obyektiv amillər cəmiyyətin müxtəlif münasibətlərinin kəmiyyətinə əsaslanır (neçə dildən istifadə olunur, neçə faiz əhali bu dildə danışır və s.). Dillərarası münasibətlərin parametrləri dilxarci faktorlardır. Buraya sosial, siyasi, psixoloji və s. parametrlər aiddir; dilin sosial statusunun müəyyənləşdirilməsi də həmin parametrlərdən asılıdır. Bu parametrlər dilin sosial-kommunikativ rolunu da müəyyənləşdirir.

Dil situasiyasının kəmiyyət etibarilə mövcud əlamətləri, komponentlərinin kəsişməsi sosial status və onların funksiyaları kimi çıxış edir. Bu əlamətlər dil sisteminin bölgüsünə diqqətin saxlanmasını tələb edir və funksional sistemi altsistemə ayırır.

Dil situasiyası cəmiyyətin dil həyatının, dilin inkişaf qanunauyğunluqlarının bir hissəsidir. Dillər arasında qarşılıqlı münasibətlər iki yaxud üç dilin eyni bölgədə kəsişdiyi yerdir, inzibati-ərazi obyektidir.

Qeyd edək ki, «inzibati-ərazi bölgüsü ilə bağlı dövlət dilindən istifadə» Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafında mühüm yer tutur. Burada qeyd olunur: Maddə 9. «Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası inzibati ərazi bölgüsünü təşkil edən inzibati ərazi vahidlərinin- şəhər, rayon, inzibati-ərazi dairəsi, qəsədə və kəndərin adları dövlət dilində yazılmalıdır, onların dövlət dilinin proqramlarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu maddədə göstərilən inzibati ərazi vahidlərinin adları dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də yazıla bilər. Belə olan halda inzibati ərazi vahidlərinin adı əvvəlcə dövlət dilində və onlardan sonra xarici dildə verilməlidir. «Azərbaycan Respublikasında coğrafi adların xarici dillərdə verilməsi Azərbaycan dilində səslənməsinə, coğrafi adların beynəlxalq yazılış qaydalarına uyğun olaraq müəyyən edilir» (Bax: «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı» 30 sentyabr 2002-ci il)

Bu cəhətdən dil situasiyası dilin və dilin altsisteminin məcmusu kimi qəbul olunur. Bu toplu hər hansı bir ölkədə dil situasiyasının təsnifi üçün ölçünü, kriteriyanı müəyyənləşdirir. Həmin kriteriyanı aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- 1) Ekzoqlos dil situasiyası;
- 2) Endoqlos dil situasiyası.

Bu növlərə ayrılıqda nəzər salaq. Bu təsnifdən görünür ki, «ekzoqlos» -yunan mənşəli termindir, e x o=xarici, glossa=dil, nitq. Dil situasiyasının bütöv dəyişmə mənzərəsini, xəritəsini bu termin-anlayış təyin edir. Bu termin çoxmənalıdır, birincisi, ədəbi dilin tarixi inkişaf dövrünü aydınlaşdırır, ikincisi, alınma söz və ter-

minlərin mənşəyini səciyyələndirir, dil-donor-dilin zənginləşməsi üçün xaricdən alınan vahid; dil-resipient; ekzoqlos- d i l i n f u n k s i o n a l l a ş m a s ı kimi anlaşılır) Ekzoqlosiya- dil situasiyası kimi başa düşülür. Dil situasiyası tiplərinin təsviri üçün sosiolinqvistikada həmin termindən istifadə olunur. «Ekzoqlosiya» termini «*ekzoqlosiya-diqlossiya-poliqlossiya*» anlayış zəncirini də ifadə edir. Bu zəncir ədəbi dilin inkişaf mərhələlərini xarakterizə edir. Belə ki, həmin zəncirin birinci hissəsi dil situasiyasının ədəbi dillə əlaqədar inkişaf tarixini (diaxron), diqlossiya- dilin vəziyyətini (sinxron) və poliqlossiya- ədəbi idiomun struktur-genetik xüsusiyyətlərini ifadə edir.

Ekzoqlos dil situasiyası ənənələr üzrə tədqiq olunmuşdur. Bu ənənələr (1945-2010) FRQ-də (Almaniya Federativ Respublikası) Amerikanlaşma və ekzoqloss ənənələridir (Kobenko, 2014)

Ekzoqlos ənənənin məcmusu ədəbi dillərin inkişafının zaman diapozonu ilə aydınlaşır. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasında dili situasiyasının bu durumu «*amerkanlaşma*» adlandırılır.

Dil situasiyasında ekzoqlos anlamı-*kon-takt*da olan dillərdən biri idxal edilmiş, xaricdən gətirilmiş dil olması- *düşüncəsidir*.

Onu da qeyd edək ki, ekzoqlos dil situasiyası təkcə sosiolinqvistikada deyil, həmçinin ekzolinqvistika elmində dil vahidlərinin təbiətini və onların funksional qanunauyğunluqlarının öyrənilməsində kollektivin sosial həyatını və düşüncə tərzini əsas götürən dilçilik sahəsidir. Yad dilin xüsusi dilin yanında mənimsənilməsi, ikidillilik, çoxdillilik və s.

Müəyyən bir dilin yayıldığı inzibati-ərazi-də ekzonimlərə çox rast gəlmək olur. Hər bir dil situasiyası ekzoqlos (bir dilin altsisteminin məcmusu kimi təqdim olunur) yaxud endoqlos keyfiyyətlərə mənsubdur, aiddir. Hər iki dil situasiyaları, öz növbəsində, (1) balanslaşmış və (2) balanslaşmamış olmaqla iki qrupa bölünür. Bu bölgədə dilin tipləri nəzərə alınmışdır. 1) balanslaşmış ekzoqlos yaxud balanslaşmamış ekzoqlos; 2) balanslaşmış endoqlos yaxud balanslaşmamış endoqlos (Şveytser, 1978: 103)

Balanslaşmış dil situasiyasına aid Şveysariyada istifadə olunan alman, fransız, italyan dillərini nümunə göstərmək olar. Balanslaşmış dillər deyəndə isə bir dilin işləndiyi regionda öz

müvazinətini saxlayan, müəyyən təsirlər nəticəsində ləngər vurmayan, tarazlığını qoruyan dillər nəzərdə tutulur.

Müşahidələr və tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında dil situasiyasının bu tipləri mürəkkəbləşmişdir. Bu, eyni zamanda, iki əsas dilin funksionallaşması ilə səciyyələnilir: öncəki dövrlərdə, postsovet dövründə. Azərbaycan və rus dillərinin birləşmə fəaliyyətində. Əlbəttə, hər bir dilin öz rəsmi əlaməti və bərabər hüququ var (həmin dillər dövlət idarələrində, hərbi sahələrdə, qanunların icrasında və s. istifadə olunur)

Azərbaycanda etnik ümumilik rusdilli əhali arasında çox qədimlərdən (XX əsrdən) müşahidə olunur. O zamanlardan, sovet dönəmində də rus dilində iqtisadi, sosial-siyasi münasibətlər hakim idi, üstünlük təşkil edirdi. Şifahi nitq arealında rus dili indi də nisbətən hakim mövqə tutur (paytaxtda). Təxminən 32%; 10% digər millətin nümayəndələridir. Bugün sülhməramlıların Qarabağ regionunda yerləşdiyi bir şəraitdə, şübhəsiz, rus dili əsgərlərlə əlaqə qurmaq missiyasını yerinə yetirir. Qarabağ regionunda üç dil-Azərbaycan, rus və erməni dilləri işlənir, hansının üstün dil hesab edilməsi ilə bağlıdır, əlbəttə, inzibati-ərazi qanunları Azərbaycan dilinin dominant (üstün) dil olduğunu nümayiş etdirir.

Dil situasiyasının mövcud tiplərini, onların kompleks əlamətlərini, eləcə də altsistemin milli spesifikasının funksionallaşma xarakterini N.V.Meşkovski əsas xüsusiyyətlərə görə təsnif etmişdir: 1) dili inkişaf etdirmənin kəmiyyəti (birkomponentlilik və çoxkomponentlilik); 2) əhalinin faizi, hər dildə danışanların fərqli keyfiyyətləri (müxtəlifçəkili və qeyri-müxtəlif çəkili); 3) kommunikativ funksiyanın kəmiyyəti (balanslaşdırılmış və qeyri-balanslaşdırılmış); 4) dinin hüquqi statusu (eynilik və müxtəliflik); 5) dillərin yaxınlığının genetik dərəcəsi (yaxın qohumluq, yaxın olmayan qohumluq); 6) dillərin etnik kökü, dil situasiyasında dillərin prestiji (endoqlos, ekzoqlos, qarışıq dil situasiyaları); 7) hakim dilin prestijinə verilən dəyər (diqlossiya, bərabər prestij, fərqli prestij) (Meşkovskaa, 2000: 102)

Dil situasiyası kontekstində dil üçün xüsusi-önəm daşıyan məqsədlər güdülür. Bu o deməkdir ki, dil situasiyasının hər bir tipində xüsusi məqsəddən ötrü dilin mütləq funksionallaş-

ması vacibdir. Bu fərqlilik (altsistem) aşağıdakılarla təyin olunur: *altdil, professional dil, professional ünsiyyət dili* (Qolovanova., 2008: 304 s.)

«Xüsusi məqsəd üçün istifadə olunan dil» (dilin nəqliyyatda, təhsildə, tibbdə, kənd təsərrüfatında və s. işlənməsi). Kommunikasiyanın xüsusi tematikası və xüsusi məqsədi tələb edir ki, ünsiyyətin ümumi cəhətləri «insan-insan», «insan-maşın» ardıcılığını konkret bilik sahəsi üçün optimal (əlverişli) fəaliyyət növü seçsin, bunun üçün uyğun terminlər sistemi axtarılsın. Bu sistem xüsusi məqsəd üçün dildə istifadə olunaraq professional dili və xüsusi dili bərabər şəkildə qiymətləndirir.

Birdillilik şəraitində kommunikasiya dil vahidləri vasitəsilə müəyyən məlumat bildirmə, xəbər vermə, ünsiyyət, həmçinin düşüncələrin, ideyaların, informasiyaların, hissələrin mübadiləsi deməkdir. N.Məmmədli bununla bağlı fikrini belə izah edir. O bildirir ki, «istər birdillilik, istərsə də çox dillilik durumunda «kommunikativ anlaşma ədəbi dilin müvafiq normalarına əsasən dil vahidlərinin müxtəlif səviyyələrdə işlənməsini, ünsiyyət zamanı ardıcılıq mexanizminə riayət edilməsini, uyğun şəraitini, situasiyanı, yeri, məqamı, zamanı, tərəf müqabilinin nitq mübadiləsində hazır olub-olmamasını nəzərə almalıdır» (Məmmədli., 2020: 28)

Birdillilik şəraiti-bir dil ilə məhdudlaşma, bir dil bilməklə kifayətlənmə deməkdir. Beynəlxalq anlaşma, ünsiyyət o zaman tam effekt verir ki, kommunikasiya üçün bir dildən istifadə edilsin. Belə bir fikir də var ki, beynəlxalq danışıqlarda çox zaman ingilis dilini öz ana dili kimi bilənlər qurumun işində müəyyən üstünlüyə malik olurlar, onlar öz fikir və rəylərini tərcüməyə vaxt sərf etmədən dəqiq və aydın ifadə etmək imkanına malik olduqlarından əksər hallarda nailiyyətlər qazanırlar. Avropa Birliyi dil siyasətinin birdillilik mühitində fəaliyyət göstərməsini dəstəkləyir və həmin dil statusunda ingilis dilini təklif edirlər və düşüncələrini bu cür əsaslandırırırlar ki, Birliyə daxil olan dövlətlərin əksəriyyəti ingilisdillidir, bu dil də hegmondur.

Blinqvizm - ikidillilik şəraitidir. Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti (faiz etibarilə 59 %) həm Azərbaycan, həm də rus dilini eyni dərəcədə bilir. Müxtəlif kommunikasiya şəraitində zəruri olan vəziyyətdə istəyəyi dildə danışır. Yəni hər iki dildə şəxs fikrini ifadə etmək bacarığına,

qabiliyyətinə sahib olmuşdur. Son dövrlərin tədqiqatları da göstərir ki, iki dil (məsələn, Azərbaycan və ingilis dilləri) bir insanda eyni dərəcədə yanbayan var olması mümkün deyil. Bu anlamda blinqvizm fərqi subordinativ (bir dilin ikinci dildən asılı olması) yaxud koordinativ (ərazidə işlənən hər iki dili eyni dərəcədə bilmək) olmaqla da səciyyələnir. Hər iki dilin eyni dərəcədə bilməsini mümkün saymayanlar da var, ancaq bu fikir düzgün deyil. Hətta üç dilli mükəmməl bilən poliqlotlar var. Amma istisnalar da yox deyil. Kollektiv və ya sosial ikidillilik - diqlossasiyadan danışmaq lazım gəlir. Belə ikidilliliyə Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərinin sərhəd zonalarında rast gəlmək mümkündür. Məsələn: gürcü-Azərbaycan, Azərbaycan-rus sərhədləri məntəqələrində istifadə edilən ikidillilik.

Çoxdillilik şəraitində dil situasiyası ilə bağlı yaranan ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün ortaq dil problemi öz həllini tapmalıdır. Ortaq dil, ortaq ünsiyyət dili kimi isə Türkiyə Türkcəsi qəbul olunmuşdur.

Xüsusi dil - ikinci səciyyəli hadisədir, həmişə milli ədəbi dil kimi özünü göstərir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında dil situasiyası və aviasiya (hava nəqliyyatı, hava donanması; havadan danışıq) dili buna nümunə ola bilər. Burada ikinci bir dil kimi ingilis dili beynəlxalq anlaşma dili kimi istifadə olunur. Bu, xüsusi bir mövzudur. Avrasiya fəaliyyəti sahələrinin tədqiqində geniş öyrənilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının dil situasiyasının müasir vəziyyətini çoxdillilik şəraiti əsasında da səciyyələndirmək olar. Bu ölkədə dil situasiyası çoxkomponentlidir, bir tərəfdən ölkənin öz daxilindəki etnik dillər, azsaylı xalqların dili, digər tərəfdən rus dili və ingilis dili. Belə bir situasiya blinqvizmin sabitliyini qeydə alır.

Bəlidir ki, respublikasız öz suverenliyini bərpa etdikdən sonra ölkə beynəlxalq dünya ilə inteqrasiyasını sürətlənirdir. Ötən dövrlər ərzində irimiqyasda istifadə olunan, bəzən də həddini aşan rus dili öz mövqeyini regionda itirir. Bununla belə, ingilis dilinin respublikada sürətli inkişafı və tədrisdə, şirkətlərdə (iş adamlarının sənədlərində, nitqində), turizm sahəsində təbliği, işləkliyi geniş vüsət alır. Ölkəmizdə ingilis dilinin rəsmi statusu olmasa da, iri şəhərlərdə onun şirkətlərin, təhsil müəssisələrinin daxilində işləkliyi təmin olunmuşdur, amma

T.Hacıyevin dediyi kimi, bizim dilimiz möhtəşəm türk dilləri ailəsinə daxildir, biz ingilisin yedəyində getməməliyik.

Ancan fərdi fikirlərlə yanaşı, respublikada müəyyən sahələrdə Azərbaycan-İngilis təmasının qurulması, bunun nəticəsi olaraq dil əlaqələrinin formasının yeni erası ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bugünün dil situasiyasında bu kimi ekstralingvistik amillərin də nəzərə alınmalıdır.

Amma ölkədə İngilis dili məktəbləri mövcuddur, kim istəyirsə, uşaqlarını həmin məktəblərdə oxudur, buna qadağa yoxdur. Beynəlxalq dildir. Ölkəyə gələn turistlər və digər xalqlar İngilis dilində də ünsiyyət qururlar.

Nəticə: Bütün bu dediklərimizdən aydın olur ki, başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da dil situasiyası bu komponent ictimai münasibətlər çərçivəsində insanların əlaqə saxlamaq, məlumat vermək intensi-

yasını (niyyət və məqsədi) həyata keçirən mürəkkəbləşmiş bir strukturdur» kimi də araşdırılır.

Tədqiqatlarda «dil situasiyası» anlayışı müxtəlif aspektlərdə izah olunur: Sosiolingvistikada dil situasiyasının başlıca spesifikasına baza tipləri (ekzoqlos və endoqlos tiplər) kimi baxılıb. Eləcə də, dil situasiyasının obyektiv amilləri və prametrləri hesaba alınır.

Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycanda dil situasiyası bir sıra məqamlarda paradoksal xarakter daşıyır. Paradoksalıq ölkədə, regionlarda çoxmillətin və çox dilin olması, eyni zamanda iri şəhərlərdə İngilis dilinin bir qədər anlaşma dilinə çevrilməsidir. Digər bir tərəfdən də çoxsaylı etnik qrupların bəzi nümayəndələri arzuolunmayan dil siyasəti aparırlar. İri şəhərlərdə, bölgələrdə mağaza, kafe, restoran və s.adlarına etnik adların qoyulması təəssüf doğuran məqamlardandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Аврорин, В.А (1975). Проблемы изучения функциональной стороны языка (к вопросу о предмете социолингвистики). Ленинград, Наука: 2 (276 с.)
2. Ваəndina, S.C (2014) Əzikovəə situaüiə v respublike Kazaxstan\\Mecdnarodniy curnal prikladni x i fundamentalgñix issledovaniy, № 9
3. Никольский, (1987) Л.Б. Синхронная социолингвистика (теория и проблемы). Москва: Наука, 144 с.
4. Фергюсон, (1989) Ч.А. Проблемы влияния языковой ситуации на обучение второму языку. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV: Контрастивная лингвистика: переводы.- Москва: Прогресс, с. 122-127
5. Швейцер, (1976) А.Д. Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы. Москва: Наука, 87 с.
6. Бекеева, А.Р (2014) История развития языковой ситуации и языковой политики в новой Зеландии.- Вестник РУДН, серия Лингвистика, № 2, с.31-40
7. Кобенко, Ю.В (2014) Языковая ситуация в ФРГ: Американизация и экзоглосные тенденции. Монография. Изд-во Томского политехнического университета
8. Мечковская, Н.Б (1996). Социальная лингвистика. М.: Аспект Пресс, 207 с. Мечковская, Н.Б (2000). Социальная лингвистика. Москва: Аспект-Пресс, 206 с.
9. Голованова, Е.И (2008). Категория профессионального деятеля: Формирование. Развитие. Статус о языке. Москва: Элпис, 304 с.
10. Мəmmədli, Nadir (2020). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik. I cild, Bakı, «Elm və təhsil», s.28 (528 s.)

Jahid KAZIMOV

LANGUAGE VIEW AND LANGUAGE SITUATION OF AZERBAIJAN: REALITIES, TRADITIONS

SUMMARY

Language, which is an important means of understanding, is also a component of socialization and its tool. This means that language is inseparable from society. The process of socialization is also directly evident in various language situations. Indeed, the dynamics of the language situation is a mixed concept of sociology and psychology. On the one hand, the fact that language is a form of social being, the ability to penetrate into all spheres of public life is one of the events that resonates. The article describes the current language view and language situation of the modern Republic of Azerbaijan in a complex way in accordance with the realities and traditions. It is determined that the interaction between society and language has entered a new stage, the working areas of language have increased, renewed, expanded, and the scope of our language has become more active. The main conclusion is that as the modern Azerbaijani language is formed and used in the new social environment, its importance has increased, and people's

attention has been focused not only on very important areas, but also on language. At present our language develops on the basis of its own internal laws, wide opportunities have been created for its research and application, and rapid and natural development has been stimulated. The Azerbaijani language has become functional and a determining factor of national existence. The Republic of Azerbaijan, acts as a provider and guarantor of the use, development, protection and development of the Azerbaijani language as the state language, in all spheres of political, social, economic, scientific and cultural life of the country. The current state of the language situation, language view in the country shows that this language goes through the development process in accordance with the established speech norms in state ceremonies, events, education, television and radio, social network broadcasting, other services, advertising and etc.

Keywords: *language view, language situation, sociolinguistics, language policy, exogloss and endogloss language policy, functionality.*

Джахид КЯЗИМОВ

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА И ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА: РЕАЛЬНОСТИ, ТРАДИЦИИ

РЕЗЮМЕ

Язык, который является важным средством понимания, также является компонентом социализации, и ее инструментом. Это означает, что язык неотделим от общества. Процесс социализации также напрямую проявляется в различных языковых ситуациях. Действительно, динамика языковой ситуации представляет собой смешанное понятие социологии и психологии. С одной стороны, то, что язык является формой социального бытия, способность проникать во все сферы общественной жизни является одним из событий, вызывающих резонанс. В статье описывается современная языковая картина и языковая ситуация современной Азербайджанской Республики комплексно в соответствии с реалиями и традициями. Определено, что взаимодействие между обществом и языком вступило в новую стадию, рабочие области языка увеличились, обновились, расширились, а объем нашего языка стал более активным. Главный вывод состоит в том, что по мере формирования и использования современного азербайджанского языка в новой социальной среде его важность возрастает, и внимание людей уделяется языку, наряду с очень важными областями. В настоящее время Азербайджанский язык стал функциональным и определяющим фактором национального существования. Азербайджанская Республика выступает в качестве государственного языка как провайдер и гарант использования, защиты и развития азербайджанского языка во всех сферах политической, социальной, экономической, научной и культурной жизни страны. Текущее состояние языковой ситуации в нашей стране показывает, что этот язык официально развивается в соответствии с установленными нормами речи на государственных церемониях, мероприятиях, образовании, телевидении и радио, вещании в социальных сетях, других услугах, рекламе и других сферах.

Ключевые слова: *языковая картина, языковая ситуация, социолингвистика, экзоглоссная и эндоглоссная языковая политика, функциональность.*